

ІСТОРИЧНА ОСНОВА БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

В.М. Заплатинський

к. с.-г. н., доцент,

Україна, м Київ,

Національний авіаційний університет

rada-bgd@ukrpost.net; aboz-ua@narod.ru

Анотація:

Стаття присвячена висвітленню історичних основ безпеки життєдіяльності. Проведений аналіз доводить, що у найдавніші часи питанням безпеки життєдіяльності людини приділялася дуже велика увага. Вивчення питань безпеки прадавніми українцями здійснювалося через міфи, вірування, казки тощо. У статті доведено, що образи відображені у віруваннях були своєрідною класифікацією небезпек, хвороб. Уособлення безпеки та захисту в позитивних персонажах давало змогу використовувати адекватні засоби захисту від тих чи інших небезпек. У статті проаналізовано походження слів "безпека" та "небезпека" в українській та російській мовах.

Стаття є практично першою спробою історичного аналізу питань безпеки у глибокій давнині. Висновки зроблені у статті дають підґрунтя для визначення напрямку розвитку та становлення безпеки життєдіяльності як самостійного наукового напрямку.

До сьогодення безпека життєдіяльності сприймається більшістю науковців та громадкістю, як інтеграція певних знань у одній дисципліні. Не зважаючи на досвід Росії, де, фактично, була започаткована безпека життєдіяльності і де вона уже стала наукою, навіть дехто з тих хто займається даною проблемою на Україні не відважується говорити про неї, як про науку. Однією з причин є, на думку деяких вчених, відсутність суттєвих історичних коренів цієї науки та дисципліни.

Описуючи історію розвитку безпеки життєдіяльності згадують про Гіпократу, який вніс великий вклад у розвиток медицини, Арістотеля, який ще у давні часи вивчав умови праці та ряду видатних учених, які внесли суттєвий вклад у справу безпеки праці – Агріколлу, Рамарціні, М.В. Ломоносова, В.Л. Кірпичьова, В.А. Легасова та інших. Проте такий підхід до історії безпеки життєдіяльності є досить одностороннім, адже він висвітлює тільки один невеличкий історичний аспект загальної проблеми безпеки, а саме безпеки праці, чи вірніше безпеки людини під час праці. При цьому історія власне безпеки життєдіяльності, яка передусім включає питання позазаводської безпеки залишається не висвітленою.

Зважаючи на те, що людина почала займатися безпекою з самих давніх часів, практично з часу усвідомлення себе людиною, виникло припущення, що це не могло не бути відображено у численних віруваннях, міфах тощо. Адже забезпечення персональної та громадської безпеки і збереження здоров'я було одним з найважливіших практичних завдань людини. На жаль, до наших днів дійшло зовсім мало відомостей щодо розвитку питань безпеки у стародавні часи.

Проведене дослідження показало, що питання забезпечення безпеки займали чільне місце серед інших видів діяльності у древньому суспільстві. Найвищим виявом цього стала персоніфікація. Небезпеки персоніфікувалися у негативних образах, а забезпечення безпеки покладалось на позитивних – богів, духів чи уявних істот тощо.

Навіть самі слова безпека і небезпека в українській мові пов'язані з давньою міфологією. Утворювалися вони принципово інакше ніж в інших мовах, навіть в найближчій – російській. В російській мові слово "опасный" походить від слова «опасный», яке зустрічається в пам'ятках древньоруської писемності XI віку в значенні «охоронний, старанний». Згодом, слабкий «ь» зник, звук «с» отвердів. Слово "безопасность" утворилося за допомогою префіксу без (безо, безь), який виражає значення «той, що не має чого-небудь».

На відміну від російської мови, в якій первинним (кореневим) словом є "опасность" і похідним від нього "безопасность" етимологія українських слів інша. Первинним словом є "безпека", а похідним від нього "небезпека", що на перший погляд суперечить логіці утворення цих понять, адже небезпека є поняттям первинним, а захист і безпека вторинним. Звісно, останньою логічною схемою повинні були користуватися й українці, як і всі інші народи. Детальний аналіз слів безпека та небезпека показав, що причина полягає у використанні спільного кореня "пек", який і є уособленням небезпеки.

Проведене дослідження показало, що в стародавній українській міфології – Пек (Пекун, Пек-Осика, Щезби) – бог або вірогідніше цар чи керівник пекла, а також війни, кривавих бійок, кровопролиття та всілякої біди. Згідно з повір'ями Пек – великий чортисько, кровожерний, страхітливий, підступний, нещадний. Він живе

глибоко під землею, сидить на троні, що височіє над пеклом і ретельно стежить, як туди провалюються душі грішників де їх мучить його прислуга – пекельники та чорти. Проте, Пек, за повір'ями, лякливий, надто боїться животворящего світла бога Сонця і Чура (звідси давнє прислів'я: "Чур тобі, Пек!"). Близьким до образу Пека або його варіантом є Пекун (Щезби) - маленький кровожерний божок, який хутко зростає, більшає до потворних розмірів, намагаючись пожерти якомога більше людей, коли вони сваряться. За повір'ям, його могла здолати, знищити лише згода між людьми. Такі повір'я сприяли встановленню родинної та соціальної злагоди, себто були захистом від певних соціальних небезпек.

Отже слово "безпека", складається з двох частин префіксу "без" та кореня "пек" (пека), що означає відсутність впливу цього страшного персонажу, уособлення всякої біди та небезпеки. Відповідно, слово "небезпека" має заперечний префікс "не", відтак в цілому поєднання префіксів "не" та "без" означає, що дія відбулась не без участі чогось. Отже "небезпека" означає – не без участі міфічного персонажу Пека чи його впливу на ті чи інші обставини.

Поряд з образом Пека стоїть Чорт (Нечистий, Дідько, Біс, Диявол, Сатана, Щезник, Той, Злий) - один з найрозповсюдженіших негативних персонажів стародавньої української міфології та демонології християнської доби. Чорти, згідно з повір'ям, поділяються на "дурних", "мудрих", "справедливих" та "збитошних". "Мудрі" чорти навчили людей добувати вогонь, робити вози і млини, пекти хліб, ковалювати, мірошникувати тощо. "Дурні" чорти вигадали горілку, куриво, злі слова і т. п. "Збитошні" ("збиточні") чорти роблять збитки – трощать, ламають потрібні речі, заганяють коней. "Справедливі" чорти встановлюють або відновлюють соціальну справедливість у суспільстві.

Численні міфи, легенди, оповіді про чортів відігравали позитивну роль у боротьбі проти зла і злодіянь, в утвердженні здорової народної моралі.

Пек та чорт не єдині негативні міфічні персонажі. За старовинними міфами, головними уособленнями всякої небезпеки були Чорнобог і його дружина, за рядом авторів, дочка – Мара. Саме вони породили Пека, чорта та інші злі сили. Чорнобог – бог зла, ворог Вирію (раю в стародавній українській міфології), людей і світла, заступник усіх злих сил, володар підземного мертвого царства. Згідно з повір'ям, перетворювався у чорного лебедя та постійно воював з Білобогом, що вказує на те, що у стародавній українській вірі, як і у сучасних теж було присутнє поняття одвічної боротьби добра та зла.

Мара (Марена) - богиня зла, темної ночі, страшних сновидінь, привидів, хвороб (мору), смерті. За давньоукраїнською легендою, сіє на землі чвари, брехні, недуги. Слово "мара" збереглося в українській мові й до сьогодні, і часто уособлює образ чогось поганого, хворобливого. Це цілком логічно, адже за повір'ями Мара разом зі Змієм породила 13 доньок-хвороб, яких пустила по світу. В образах цих доньок стародавні українці відобразили майже всю сукупність хвороб, групуючи їх, очевидно, за зовнішніми проявами захворювань. Таке міфічне відображення хвороб мало цілком вагоме практичне значення, адже було загальною медичною класифікацією, що допомагало у лікуванні. Доньки-хвороби Мари зображалися у вигляді міфічних потвор, їх опис подається за П. Трошиним та О. Афанасьєвим.

Вогневиця – несла людям високий жар тіла, тиф та інші хвороби. Зображувалась у вигляді кістлявої баби, в якій великі лихі очі палають вогнем.

Глуханя – відбирала в людей слух і мову. Зображувалась потворною бабою без вух і рота.

Гризачка – несла людям хворобу серця. Зображувалась черв'якоподібною істотою, в якій над послиною тонкою верхньою губою зависали гострі хижі зуби.

Жовтяниця – несла людям жовчну хворобу. Уявлялася висохлою немічною бабою з жовтими очима і лицем.

Кікімора – богиня сновидінь. Уявлялася сонливою, блідою дівою, що жила у людській оселі у комині чи запічку.

Коркуша – заражала людей коростою, віспою, обкидала чиряками і струпами тощо. Зображувалась коростявою, конопатою бабою, вкритою струпами та гнилими виразками.

Лідниця – несла простуду, відморожувала людям кінцівки тощо. Зображувалась у вигляді обледенілої баби, в якій замість очей - дві крижини.

Ломота – міфічна потвора, що несла людям хворобу кісток, кінцівок, нарости на суглобах тощо. Зображувалась у вигляді потворної баби з вивернутими кінцівками, повернутою назад головою тощо.

Лякливиця – несла людям переляк, боязкість тощо.

Навія – несла людям божевілля. Зображувалась у вигляді потворної баби, що несамовито регоче, закотивши очі під лоба.

Очниця – осліплювала людей, несла їм хворобу очей. Зображувалась потворною брудною бабою з гнилими очима.

Трясовиця (Пропасниця) – несла людям гарячку, смерть.

Черевуха – несла людям хворобу шлунка та інших нутрошів.

Ще одним втіленням зла та небезпеки в стародавній міфології українців була Яга-Баба (Баба-Яга), образ якої до сьогоднішнього дня дійшов у казках, а у стародавні часті мав більше значення. Яга-Баба вважалася божеством війни, кровопролиття, людських чвар. Поряд з образом Яги-Баби стоїть Див – божество страху й

смерті. Див зображувався у вигляді великої хижої птиці з потворним жіночим обличчям. Див вважався людоїдом, віщував смерть, особливо перед боєм. Згадується в "Слові о полку Ігоревім" ("встрепенулся Дивъ, кликнеть на вершине древа"). В пізніші часи (X - XIII ст.) Див ототожнювався з образом Солов'я-Розбійника. Образ Дива входить до української народної творчості, як елемент орнаменту та в примовках ("Щоб на тебе Див прийшов" та ін.).

Крім уособлення різноманітних небезпек, у стародавній міфології були образи, що асоціювалися з психологічними станами людини. Одним з них була Желя – богиня печалі, скорботи, плачу. Історики та лінгвісти вважають, що саме від цього образу утворилися слова жаль, жалоба та ін.

Численним персоніфікаціям, які символізували небезпеку у міфології протистояли не менш чисельні образи захисників. Вочевидь, захисників мав кожен вид людської діяльності, помешкання тощо. Наприклад, Домовик (Домовий, Хазяїн, Дедо, Дідусь) - "хатне" божество, що, за повір'ям, опікується життям усієї родини. Домовик творив не лише добро, він міг покарати (наслати хвороби, невдачі, злигодні) тих, які нешанобливо ставились до своїх покійних родичів, скупилися пригостити подорожнього, допомогти родичеві, сусідові, погорільцеві і т. ін.

Одним з найдавніших і найпопулярніших у давніх українців з "домашніх" богів був Чур (Цур, Шур) охоронець домашнього вогнища, тепла, затишку. Бог добробуту, добрий дух дому та заступник роду.

Безпеку у обійсті пов'язували у прадавні часи з Дворовиком (Дворовий) - добрим духом обійстя; богом, що охороняв від мору, пожежі, грабунку всю живність і все добро у дворі. Сприяв збагаченню, добробуту, щастю. Крім нього були образи, що забезпечували безпеку окремих будівель у дворі. – засіки та комори охороняв Кльоцник, господарчі будівлі – Сарайник, Конюшник охороняв конюшню і коней від усякого лиха, хвороб, пожежі тощо.

Досить багато персоніфікацій захисників стояло на сторожі домашньої худоби, яка була основою добробуту родини. Возило і табунник охороняли коней. Баган і Воструха дбали та охороняли домашню рогату худобу. Пасічник (Бортник, Бортняк) - давньоукраїнське божество, що, згідно з повір'ям, охороняло борті.

Прикладом персон охоронців професій та видів діяльності є Гонило (Гениль) - давньоукраїнський бог чередників та чабанів. Він забезпечував безпеку череди, отари, табуна, адже стадам загрожували хижі звірі, хвороби тощо.

Давньоукраїнською богинею родючості, жіночого рукоділля, мистецтва і води, заступницею вагітних і породілей була Мокоша (Макош, Цариця Води, Водяниця, Мати Коша).

Головним уособленням добра та безпеки вважався Білобог (Дід) - головний бог добра, творець землі, води, світла; батько Перуна; захисник людей від зла; господар Вирию та повелитель інших богів. Білобог, як втілення добра і безпеки є антиподом Чорнобога – втілення зла та небезпеки, з яким він знаходиться у постійній боротьбі.

Світло і добро людям ніс також Дажбог (Даждьбог, Сонце-Бог) - за найдавніших часів бог Сонця, а на початку нашої ери – бог лісів, гаїв, байраків, садів тощо. Л. Силенко вважає, що Дажбог сприймався не просто, як бог Сонця, але й, як дія, яка творить у людині бажання жити, бажання бачити себе у своїх діях, бажання вчитися, працювати, самоутверджуватися, самовизначатися, зрештою - вмерти, боронячи життя і незалежність свого племені.

Поряд з чоловічими уособленнями безпеки та добра у прото-українців та давніх українців особливо пошановувалися жіночі образи. Найдавнішим з них був образ Баби – богині життя, родючості, здоров'я, вагітних, мисливців. Приблизно в XVI-XV ст. до Р. Х. культ Б. переростає в культ Берегині. Берегиня (Оберега) - богиня добра і захисту людини від усякого зла. З часом, Берегиня стає "хатньою" богинею, захищаючи оселю, всю родину, надто – малих дітей від хвороб, лютого звіра, смерті тощо. Традиційний образ Берегині – постать жінки з застережливо піднятими руками. Схематичне зображення Берегині трансформувалося в малюнок тризуба, що довгі століття вшановувався і використовувався як оберег, а згодом стає національним гербом у київських князів та гербом незалежної України у наші дні.

Символи та персоніфікації безпеки та захисту існують практично у всіх народів та у всіх релігіях. У китайців та деяких древніх релігіях сходу символом пильності та безпеки був дракон.

В римській міфології богинею, а точніше персоніфікацією громадської та особистої безпеки вважалась Секурігата (Секурігас, Securitas, Secvritas). Вона зображалась у вигляді жінки зрілого віку, що сидить чи стоїть біля колони з піднятою правою рукою. Секурігату зображували з різними атрибутами – жезлом Меркурія (кадуцей), алтарем, чашою, рогом достатку, пальмовою, лавровою гілкою чи гілкою маслини, глобусом. Її зображення зустрічається на монетах від Нерона (54-68 рр. н.е.) до Магненція (350-351 рр. н.е.). В залежності від конкретного образу вона була символом: безпеки світу – «Securitas Orbis», безпеки імперії – «Securitas Augusti», «Securitas Imperii», постійної безпеки – «Securitas Perpetua», безпеки римського народу – «Securitas Populi Romani» тощо.

Відображені в тих чи інших образах поняття безпеки, захисту, небезпеки, захворювань, вочевидь, у давні часи служили для цілком практичних цілей. Це була певна класифікація, що дозволяла ідентифікувати небезпеки, виділяючи природні та соціальні. Соціальні небезпеки, як видно з кількості образів (Пекун, Яга-Баба, Див) мали значно більше значення ніж природні. Природні небезпеки практично були невідворотними, їм

неможливо було запобігти, а тільки врятуватися та послабити їх наслідки. Соціально-психологічні небезпеки можна було попередити змінивши психологію та ментальність людини.

Дещо виокремлено у структурі небезпек стоять хвороби, у досить оригінальній класифікації.

Поклоніння образам, які персоніфікували захист та безпеку давало змогу використовувати адекватні засоби захисту від тих чи інших небезпек, адже тут прослідковується відповідність певного образу територіальній, особистій безпеці чи безпеці певного виду діяльності. Проведення ряду обрядів (зустріч Весни, Івана-Купала тощо) сприяло оздоровленню організму людини, фізіологічному його очищенню та зняттю психологічної напруги, стресу.

Навіть поверхневий аналіз стародавньої міфології дозволяє побачити цілісну, структуровану систему забезпечення безпеки, ґрунтовно розроблену у стародавні часи. Безпеку в той час не розділяючи на виробничу та невиробничу, адже не існувало поняття виробництва у сучасному його розумінні. Такий цілісний підхід до розуміння та вивчення питань безпеки є цілком логічним, адже дозволяв забезпечувати безпеку комплексно. Відтак, перспективи сучасного розвитку безпеки життєдіяльності, як науки теж повинні бути направлені на інтеграцію, часто розрізнених напрямів, що вивчають окремі аспекти безпеки людини, в одне ціле разом з тим не руйнуючи їх самих.

Використана література:

1. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения древних славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов. – М.: Современный писатель, 1995. – Т-II. – с. 396.
2. Войтович В. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.
3. Головацький А.Ф. Виклади давньослов'янських легенд або міфологія. – К.: Довіра, 1991. – с.40.
4. Желібо Є.П., Заверуха Н.М., Зацарний В.В. Безпека життєдіяльності: Навч. посібник для студентів ВНЗ / за ред. Є.П. Желібо та В.М. Пічі. – Львів: Піча Ю.В., К.: "Каравелла", Львів "Новий Світ-2000", 2002, – 328 с.
5. Ладыгин М.Б., Ладыгина О.М. Краткий мифологический словарь – М.: Издательство НОУ "Полярная звезда", 2003.
6. Личная безопасность в современной жизни. <http://www.sec4all.net/licnsecur.html>
7. Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології. <http://ukrlife.org/main/minerva/plachinda2p.htm>
8. Русак О.Н., Малаян К.Р., Занько Н.Г. Безопасность жизнедеятельности Учебное пособие. 4-е изд., стер./Под. ред. О.Н. Русака. – СПб.: Издательство "Лань", 2001, – 448 с.
9. Скуратівський В. Русалії. К.: Довіра, 1996. – С. 159-160.
10. Словник української мови. За ред. Б. Грінченка т. III. – С. 105.
11. <http://dragons-nest.ru/def/chin.php>
12. <http://moneyland21.narod.ru/persona.html>
13. http://mythology.sgu.ru/mythology/linc_personag/sekuritata.htm
14. <http://www.coins.msk.ru/im/person.shtml>